

УДК 94 (47+474.2) : 355.48 «1242»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.1.417>

*Bogdan Kreshchuk**

THE BATTLE ON LAKE PEIPUS IN 1242: RUSSIAN MYTH AND REALITY

Abstract: The article is devoted to an analysis of the Livonian campaign against the Novgorod land in 1240-1242 and the Battle on Lake Peipus as one of the key episodes of the German-Rus' military and political confrontation of the thirteenth century. The study examines not only the course of military operations as such, but also the broader political and social context of the conflict, including the specific patterns of interaction between the Livonian Order, local Baltic and Finno-Ugric communities, and the northern Rus' principalities, as well as the frontier character of this region.

On the basis of a critical analysis of a corpus of thirteenth-century written sources – including the First Novgorod Chronicle, the Pskov Chronicles, the Livonian Rhymed Chronicle, and the hagiographic Life of Alexander Nevsky – the article traces the evolution of military actions from the Swedish attack on the Neva River in 1240 to the counteroffensive of the Novgorodian and allied forces in early 1242. Particular attention is paid to internal political processes in Novgorod and Pskov, the role of local elites and so-called 'pro-German' factions, as well as the influence of the Mongol factor on the strategic decisions of both the German crusaders and Prince Alexander Yaroslavich.

A significant part of the study is devoted to a critical reassessment of established historiographical interpretations of the Battle on Lake Peipus. It is demonstrated that many details widespread in nineteenth- and twentieth-century Russian historiography – such as claims about the mass drowning of German knights through the ice, clearly defined battle formations, or a premeditated tactical plan of the Novgorodian army – lack direct source evidence and represent the results of later myth-making. By contrast, authentic thirteenth-century sources provide extremely sparse and fragmentary information, which significantly limits the possibilities for a detailed reconstruction of the battle and compels the researcher to rely on probabilistic models.

The article also addresses the problem of the size of the forces involved and the casualties sustained by both sides, comparing data from Rus' and Livonian sources and delineating the limits of their informativeness and reliability, taking into account genre specificity and political bias. Special emphasis is placed on the role of source criticism in distinguishing reconstructed historical events from later ideological accretions formed within national historical narratives. It is concluded that while the Battle on Lake Peipus was an important event from a military and political perspective, its significance in subsequent historical memory has been substantially exaggerated. The proposed approach allows the events of 1240-1242 to be interpreted not as a mythologized act of 'civilizational confrontation', but as a pragmatic regional conflict shaped by specific political, economic, and military circumstances of Northeastern Europe in the thirteenth century, characteristic of the era of crusades in the Baltic region.

Keywords: Battle on Lake Peipus, Alexander Nevsky, Livonian Order, Novgorod Republic, Pskov, Livonian Rhymed Chronicle, historical myth

* *Kreshchuk Bohdan* – Master's student of the Department of History of the Ancient World and the Middle Ages, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine);
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4087-6406>; e-mail: bogdankresuk020502@gmail.com

*Богдан Крещук**

БИТВА НА ЧУДСЬКОМУ ОЗЕРІ 1242 Р.: РОСІЙСЬКИЙ МІФ І РЕАЛЬНІСТЬ

Анотація: Стаття присвячена аналізу Лівонського походу на Новгородську землю 1240–1242 рр. та битви на Чудському озері як одного з ключових епізодів німецько-руського військово-політичного протистояння 13 ст. У роботі розглядається не лише сам перебіг воєнних дій, а й ширший політичний і соціальний контекст конфлікту, зокрема особливості взаємодії між Лівонським Орденем, місцевими балтійськими та фінно-угорськими спільнотами й північно-руськими князівствами, а також специфіка прикордонного характеру цього регіону.

На основі аналізу комплексу писемних джерел 13 ст., зокрема «Новгородського першого літопису», «Псковських літописів», «Лівонської римованої хроніки» й агіографічного «Життя Олександра Невського», простежується еволюція воєнних дій від шведського нападу на Неві 1240 р. до контрнаступу новгородських і союзних сил на початку 1242 р. Особливу увагу приділено внутрішньополітичним процесам у Новгороді та Пскові, ролі місцевих еліт і так званих «пронімецьких» угруповань, а також впливу монгольського чинника на стратегічні рішення німецьких хрестоносців і князя Олександра Ярославовича.

Значну частину дослідження присвячено критичному перегляду усталених історіографічних уявлень про битву на Чудському озері. Показано, що більшість поширених у російській історіографії 19–20 ст. деталей – зокрема твердження про масове провалювання німецьких рицарів під кригу, чітко визначену побудову військ або заздалегідь сплановану тактику новгородського війська – не мають безпосереднього джерельного підґрунтя та є результатом пізнішого міфотворення. Натомість автентичні джерела 13 ст. подають украй скупі та фрагментарні відомості, що суттєво обмежує можливості детальної реконструкції перебігу битви та змушує дослідника працювати з імовірнісними моделями.

У статті також розглянуто проблему чисельності військ і втрат сторін, зіставлено дані руських і лівонських джерел та окреслено межі їхньої інформативності й достовірності з урахуванням жанрової специфіки та політичної заангажованості. Окремо підкреслюється роль джерельної критики у відмежуванні реконструйованих подій від пізніших ідеологічних нашарувань, що сформувалися у межах національних історичних наративів. Зроблено висновок, що битва на Чудському озері була важливою з військово-політичного погляду подією, однак її значення в подальшій історичній пам'яті було істотно перебільшене. Запропонований підхід дозволяє розглядати події 1240–1242 рр. не як міфологізований акт «цивілізаційного протистояння», а як прагматичний регіональний конфлікт, зумовлений конкретними політичними, економічними та воєнними обставинами Північно-Східної Європи 13 ст., характерними для епохи хрестових походів у Балтійському регіоні.

Ключові слова: Чудська битва, Олександр Невський, Лівонський Орден, Новгородська республіка, Псков, Лівонська римована хроніка, історичний міф

* *Крещук Богдан Анатолійович* – магістр кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4087-6406>; e-mail: bogdankresuk020502@gmail.com

Вступ. Битва на Чудському озері 1242 р. міцно закріпилася у російському національному міфі як героїчний захист Олександра Невського від «колективного Заходу», що нібито загрожував самому існуванню Русі. У цій інтерпретації події набули символічного значення «цивілізаційного протистояння», в якому новгородський князь постає рятівником православного світу від агресивної католицької експансії.

Метою статті є критичний аналіз перебігу Чудської битви 5 квітня 1242 р., її військово-політичного контексту та наслідків на основі руських літописних і західноєвропейських нарративних джерел.

Огляд літератури та джерел. Історіографія з теми представлена дослідженнями американських (Р. Геллі¹, Д. Островський², Б. Андерсон³, В. Урбан⁴) та європейських (Д. Ніколь⁵, Х. Бокман⁶) науковців, що прослідковують появу та еволюцію міфів про битву на Чудському озері та, використовуючи широке коло першоджерел, намагаються конструювати об'єктивний хід подій.

Задля порівняння та критичного аналізу використано праці російських авторів: М. Державіна⁷, В. Пашуго⁸, С. Соловйова⁹.

Джерельна база проблеми представлена нарративними джерелами, насамперед: «Лівонська римована хроніка»¹⁰, «Новгородський перший літопис»¹¹, «Псковський літопис»¹² і «Життя Олександра Невського»¹³.

«Лівонська римована хроніка» є основним джерелом з теми. Документ був створений у другій половині 13 ст., у віршованій формі. Він відображає позицію Лівонської гілки Тевтонського Ордену та зосереджується переважно на військових кампаніях і політичних подіях у східному Балтійському регіоні. Слід враховувати, що опис зіткнень із противником, зокрема битви на Чудському озері 1242 р., подано крізь призму ідеологічних інтересів Ордену.

¹ Hellie R. Alexander Nevskii's April 5, 1242 Battle on the Ice. *Russian History*. 2006. Vol. 33, nos. 2-4. P. 283-287.

² Ostrowski D. Alexander Nevskii's "Battle on the Ice": The Creation of a Legend. *Russian History*. 2006. Vol. 33, nos. 2-4. P. 289-312.

³ Anderson E.B. The Teutonic Order kept at bay: The Battle of Lake Peipus. *Medieval Warfare*. 2014. Vol. 4, no. 1. P. 27-33.

⁴ Урбан В. Тевтонский орден. Москва: АСТ; Хранитель, 2007. 413 с.

⁵ Nicolle D. Lake Peipus 1242: Battle of the Ice. New York: Osprey Publishing, 1997. 96 p.

⁶ Бокман Х. Немецкий орден. Двенадцать глав из его истории. URL: <https://coollib.com/b/387716-hartmut-bokman-nemetskiy-orden/read>

⁷ Державин Н.С. Вековая борьба славян с немецкими захватчиками. Москва: Издание Всеславянского комитета, 1943. 96 с.

⁸ Пашуто В.Т. Александр Невский и борьба русского народа за независимость в XIII веке. Москва: Государственное учебно-педагогическое изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1951. 132 с.; Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (13 век). Москва: Госполитиздат, 1956. 279 с.

⁹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 1-5. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1911. 1726 с.

¹⁰ Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Livl_Alte_Reimchronik_II/frames1.htm

¹¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 561 с.

¹² Псковские летописи. Вып. 2 / Под ред. А.Н. Насонова. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. 365 с.

¹³ Житие Александра Невского. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr44.htm>

Не менш важливим є «Новгородський перший літопис», який відомий у старшому та молодшому ізводах. Він є одним із ключових джерел з історії середньовічного Новгорода та північно-західної Русі. Літопис має анналістичний характер і фіксує політичні, військові та церковні події, складені та редаговані протягом тривалого часу. Згадки про битву на Чудському озері та події, що передували їй, є досить лаконічними й односторонніми.

«Псковські літописи» становлять групу взаємопов'язаних анналістичних текстів, які відображають взаємозв'язки Пскова зі своїми сусідами: Новгородським князівством і Лівонським Орденом.

Агіографічне «Житіє Олександра Невського» 13 ст., окрім того, що містить окремі біографічні відомості, саме по собі є наочним прикладом міфотворення.

Виклад основного матеріалу. На початок 13 ст. Прибалтика залишалася останнім язичницьким регіоном Європи. Природні ресурси, вигідне географічне положення (на перетині торговельних шляхів) і низький рівень соціально-політичного розвитку автохтонного населення робили цей край привабливою ціллю для європейських феодалів, а язичництво місцевих мешканців дозволяло виправдати військову експансію наміром їх християнізації¹⁴.

У 1201 р. в ході Лівонського хрестового походу німецькі хрестоносці на чолі з єпископом Альбертом Буксгевденом заснували місто Ригу¹⁵, що стало центром католицької експансії в регіоні. З метою створення постійного військового контингенту християн у регіоні в 1203 р. єпископом Альбертом було засновано Братство воїнів Христа, або Орден мечоносців. Попри початкову підпорядкованість ризькому єпископу, Орден швидко почав претендувати на самостійність у діях, що призвело до напружених відносин між сторонами, а згодом – і до повноцінної громадянської війни, яка тривала з 1297 по 1330 рр. Окрім постійних конфліктів із Ригєю, мечоносці у першій половині 13 ст. вступили у протистояння з данськими рицарями¹⁶, що здійснювали власну експансію на півночі сучасної Естонії – території, на яку претендував і сам Орден. Ця ситуація в Лівонії є показовим прикладом нівелювання російського тези про «колективний Захід».

До внутрішньої роз'єднаності в німецькому таборі додалися й серйозні військові поразки. Так, після розгрому хрестоносців балтами-язичниками в битві біля Саулі 1236 р. Орден мечоносців утратив основну частину свого складу разом із магістром¹⁷ і вже не міг існувати самостійно. У 1237 р. він увійшов до складу значно потужнішого Тевтонського Ордену¹⁸, ставши його ландмейстерством (автономним відділенням). Оскільки керівництво тевтонців у пріоритет ставило воєнні кампанії у Святій Землі¹⁹, а не у Прибалтиці, Лівонський Орден (так після злиття з тевтонцями почали називати колишніх мечоносців) упродовж наступних трьох років залишався практично небоєздатним.

Тим часом Русь потерпала від феодалної роздробленості та князівських міжусобиць, до яких із 1237 р. додалося й монгольське завоювання. Водночас північні князівства, зокрема

¹⁴ Anderson E.B. The Teutonic Order kept at bay... P. 27.

¹⁵ Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Liv1_Alte_Reimchronik_II/frameset1.htm

¹⁶ Nicolle D. Lake Peipus 1242... P. 14.

¹⁷ Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Liv1_Alte_Reimchronik_II/frameset1.htm

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Бокман Х. Немецкий орден. Двенадцать глав из его истории...

Новгородське князівство (Новгородська республіка), уникнули безпосереднього підкорення. Великий Новгород завдяки вигідному географічному розташуванню був одним із найбільших торговельних центрів Східної Європи. У місті існували цілі торговельні факторії – так звані «Готський» і «Німецький» двори. Новгород активно експортував до європейських країн хутро, шкіру, віск і смоли й імпортував переважно різні метали та металеві вироби, зокрема зброю й елементи озброєння²⁰.

Попри те, що фактична влада в місті належала боярській і купецькій еліті, формально провідну роль відігравало віче – народне зібрання. На відміну від інших руських князівств, у Новгороді не існувало постійної князівської влади. Лише за потреби, зокрема під час воєнної загрози, коли виникала необхідність у князі (точніше – у його війську), віче могло запросити правителя із сусідніх князівств на обмежений термін для захисту від зовнішніх ворогів. Роль князя була суттєво обмеженою та стосувалася тільки військової сфери. Коли ж князь зазіхав на внутрішню або зовнішню політику Великого Новгорода, віче ухвалювало рішення про його вигнання²¹. Так, у 1209 р. був вигнаний батько Олександра Невського – володимиро-суздальський князь Ярослав Всеволодович. У відповідь Ярослав розпочав торговельну блокаду Новгорода²², оточивши місто своїми військами та здійснюючи набіги на і без того обмежені сільськогосподарські угіддя республіки. Унаслідок цих дій у місті, яке гостро залежало від постачання продовольства, розпочався голод. Подібну тактику Ярослав Всеволодович застосовував неодноразово. Зокрема, у 1228-1229 рр. володимиро-суздальський князь поновив блокаду через те, що віче запросило на князювання не його, а чернігівського князя Михайла. Показово, що у цій ситуації на допомогу голодуючим новгородцям прийшли німецькі купці, які змогли обійти блокаду та постачати до міста хліб.

Все це свідчить про досить тісні контакти між новгородцями та західним світом, зокрема з німцями. Водночас у складі Новгородської республіки існувало місто із ще активнішими взаємозв'язками з німецькими рицарями, зокрема з лівонськими хрестоносцями та їхніми єпископами, – Псков. Формально перебуваючи у складі Новгородської республіки, але користуючись широкою автономією, Псков розташовувався на периферії руських земель. Його прикордонне положення з Лівонією та безпосередня близькість до володінь хрестоносців підштовхували правлячу верхівку міста до встановлення дружніх відносин із німцями.

У Пскові існували навіть два конкуруючі політичні табори – так звана «проновгородська партія», що виступала за зближення з Великим Новгородом, і «пронімецька», орієнтована на співпрацю з іноземцями²³. Монгольське нашествя та часті напади литовців-язичників лише сприяли посиленню впливу «пронімецьких» сил. Так, псковський князь Володимир Мстиславович видав свою доньку заміж за Теодоріха, брата ризького єпископа Альберта Буксгевдена²⁴. Утім, цей шлюб викликав значне невдоволення як серед німців, так і серед псковичів, що стало однією з причин подальшого вигнання Володимира з міста. Князь-утікач знайшов притулок у свого свата Альберта в Ризі.

²⁰ *Nicolle D. Lake Peipus 1242...* P. 16.

²¹ *Ibidem*.

²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 54.

²³ *Nicolle D. Lake Peipus 1242...* P. 18.

²⁴ *Anderson E.B. The Teutonic Order kept at bay...* P. 27.

Навіть після вигнання Володимира Мстиславовича «пронімецькі» настрої неодноразово брали гору в Пскові. Яскравим прикладом цього є участь псковичів у хрестовому поході проти балтів-язичників на боці Ордену мечоносців. Спільний похід завершився нищівною поразкою у битві біля Саулі, де не лише німці втратили основний військовий контингент, а й псковичі зазнали таких втрат, що, за свідченням джерел, «лише кожен десятий повернувся додому»²⁵.

Ця хитка співпраця почала руйнуватися наприкінці 1230-х рр., коли папа Григорій IX вирішив скористатися стрімким просуванням монголів територією Русі і під формальним приводом того, що православні князівства майже не брали участі у християнізації балтів, розпочав підготовку до вторгнення в Новгородське князівство. Окрім того, спільний похід мав на меті припинити постійні міжусобиці серед хрестоносців та єпископів.

У 1238 р. відбулася зустріч між лівонським ландмейстером Германом Балке та данським королем Вальдемаром²⁶, на якій узгоджувалися умови й загальний план майбутнього походу. Згідно із задумом, вторгнення мало здійснюватися з трьох напрямків, що повинно було розділити сили новгородців і надати кожній групі нападників відносну автономність. Данці мали завдати удару з території Естонії, їхні союзники шведи – з боку Фінської затоки, блокуючи торговельні шляхи Новгорода, тоді як німецькі хрестоносці планували здійснити головний наступ із Лівонії через Псков²⁷. Союзники також поклали сподівання на Ярослава, сина вигнаного князя Володимира Мстиславовича, який, подібно до свого батька, претендував на повернення батьківських володінь і міг розраховувати на прихильних до нього людей у місті.

Однак план 1238 р. виявив свої слабкі сторони вже на початковому етапі реалізації. Через внутрішні неузгодженості кожна зі сторін почала діяти окремо й у різний час. Так, уже в липні 1240 р. шведи на чолі з Магнусом Біргером висадилися біля гирла річки Неви²⁸ та розпочали зведення укріплень. Новгородські бояри, швидко зреагувавши на загрозу, звернулися по допомогу до Олександра, сина Ярослава Всеволодовича. Він зі своїм військом несподіваною ранковою атакою 15 липня розгромив шведський табір і, за життєписом Олександра Невського, навіть особисто поранив Біргера²⁹. Водночас усі відомості про перебіг цього зіткнення залишаються проблематичними з погляду джерелознавства. Сутичка, ймовірно, була незначною за масштабами, що пояснює відсутність будь-яких згадок про неї у шведських джерелах. Натомість опис подій у «Новгородському літописі» відтворює сюжет однієї з битв Дігеніса Акріта – героя візантійського епічного циклу.

Попри перемогу над шведами, невдовзі Олександр був вигнаний із Новгорода за надмірне втручання у зовнішню політику республіки³⁰. Князь разом із дружиною залишив місто, чим одразу скористалися данські хрестоносці. Узимку 1240-1241 рр. вони разом з естонськими допоміжними загонами захопили низку населених пунктів уздовж річки Луги, зокрема Тесов і Копор'є. До квітня 1241 р. у Копор'ї хрестоносцями було збудовано кам'яний

²⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 74.

²⁶ Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Liv1/Alte_Reimschronik_II/frameset1.htm

²⁷ Nicolle D. Lake Peipus 1242... P. 48-49.

²⁸ Hellie R. Alexander Nevskii's April 5, 1242 Battle on the Ice... P. 284.

²⁹ Житие Александра Невского. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr44.htm>

³⁰ Nicolle D. Lake Peipus 1242... P. 53.

замок³¹, який мав слугувати опорною базою для подальшого просування. З цього укріплення данці регулярно здійснювали рейди, спустошуючи навколишні поселення, і змогли наблизитися на відстань близько 30 км до Новгороду³².

Ще серйознішу загрозу для Новгородської республіки становив третій наступ, що розпочався у вересні 1241 р. південніше Чудського озера. До складу цієї групи військ входили лівонські хрестоносці на чолі з ландмейстером Андреасом фон Фельбеном, світські рицарі-добровольці з Німеччини та дружина князя-вигнанця Ярослава³³, який сподівався повернути собі трон батька. На шляху до Пскова розташовувалася дерев'яна фортеця Ізборськ, яку хрестоносці швидко захопили, винищивши весь гарнізон³⁴, після чого продовжили наступ на Псков. 16 вересня вони зіткнулися з псковським військом під проводом Гаврила Гориславича. Німці та їх руські союзники завдали нищівної поразки псковичам: «Лівонська хроніка» говорить про 800 вбитих захисників Пскова³⁵ хоча «Псковський літопис» повідомляє, що загін Гаврила Гориславича всього складався із 600 осіб³⁶.

Якими б не були справжні втрати псковичів, вони мали катастрофічний характер, оскільки місто фактично залишилося беззахисним. Оточивши Псков, але не здійснюючи безпосередній штурм, хрестоносці зосередилися на систематичних рейдах на довколишні поселення та монастирі³⁷. За цих обставин владу в місті перебрала так звана «пронімецька» партія на чолі з посадником Твердиллом Івановичем, прихильником князя-вигнанця Ярослава. Він схилив міське населення до укладення миру з лівонцями та князем Ярославом і відкриття їм воріт. У результаті було досягнуто домовленості, за якою хрестоносці займали Псков, але гарантували можливість вільно залишити місто всім охочим. Цією нагодою скористалися представники «проновгородської» партії, які подалися до Великого Новгороду та поінформували його мешканців про події у Пскові. Звістка про зайняття міста німцями остаточно підірвала позиції прихильників компромісу з хрестоносцями в Новгороді, і на черговому віче було ухвалено рішення знову звернутися до князя Олександра по допомогу.

Тим часом у таборі хрестоносців розпочався черговий розкол щодо подальших дій. Значна частина світських рицарів вважала свою місію виконаною та почала роз'їжджатися по домівках. Подібним чином повелися й данці, які після смерті свого короля Вальдемара почали вважати себе вільними від союзницьких зобов'язань перед німцями та залишили новгородські землі³⁸. Додатково ситуацію для хрестоносців ускладнювала поява монголів, які після розгрому руських князівств у 1241 р. вторглися на територію католицьких країн. Керівництво Тевтонського Ордену, якому підпорядковувалося Лівонське ландмайстерство, наполягало на концентрації сил для протидії кочівникам, а не на продовженні походу проти Новгороду.

³¹ *Hellie R. Alexander Nevskii's April 5, 1242 Battle on the Ice... P. 284.*

³² *Anderson E.B. The Teutonic Order kept at bay... P. 28.*

³³ *Ibidem.*

³⁴ *Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Liv1_Alte_Reimchronik_II/frames1.htm*

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *Псковские летописи... С. 21.*

³⁷ *Nicolle D. Lake Peipus 1242... P. 55.*

³⁸ *Ibid. P. 59.*

Олександр Ярославович, усвідомлюючи економічну та політичну вагу Великого Новгороду, після тривалих умовлянь восени 1241 р. повернувся до міста, повісивши всіх, хто був причетний до його попереднього вигнання. Подібно до свого батька, князь визнав зверхність монголів³⁹, що знімало загрозу їхнього безпосереднього вторгнення та дозволяло зосередити всі сили на боротьбі проти німців та їхніх псковських союзників. Скориставшись тяжкою ситуацією для хрестоносців, спричиненою монгольським вторгненням, Олександр уже до початку 1242 р. зумів повернути всі населені пункти, захоплені данцями й естонцями, які через нечисленність своїх гарнізонів не могли чинити серйозного опору⁴⁰. Агіографічний «Життєпис Олександра Невського» змальовує те, як князь пробачав і відпускав на свободу ворожі гарнізони, беручи у полон лише їх очільників, проявляючи тим самим «надмірне милосердя»⁴¹. Насправді ж, єдине, що проявляв Олександр під час наступу – економічний розрахунок: князь захоплював у полон заможних рицарів із метою отримання викупу, тоді як їхніх естонських союзників селянського походження, за яких не можна було виручити жодної користі, вшав.

На початку 1242 р. Олександр отримав значне підкріплення від свого брата Андрія та його дружини, до складу якої входили допоміжні загони фінно-угорської піхоти, а також монгольські лучники⁴². До походу приєдналося й новгородське ополчення на чолі з тисяцьким Домашем Твердиславичем. Маючи ці сили, князь на початку березня без особливого спротиву оволодів Псковом, де на той момент перебували лише двоє рицарів-фогтів⁴³ і кілька їхніх охоронців.

Після повернення Пскова Олександр, прагнучи помститися супротивникові та винагородити своє військо, вдерся на територію Ордену з метою «зажиття» та «розгону»⁴⁴, тобто для грабунку і мародерства. Розділившись на кілька загонів, руські війська та їхні союзники здійснювали рейди на прикордонні землі, спалювали поселення та брали у полон місцеве населення. Дізнавшись про це, єпископ Герман, на землях якого відбувалися рейди, поспіхом зібрав свої сили, які після об'єднання з незначним контингентом Ордену вирушили назустріч противнику⁴⁵. Лівонці та єпископські війська наздогнали один із загонів під проводом Домаша Твердиславовича в момент його переправи через міст на річці Омовжі⁴⁶ (сучасна Емайгі). У зіткненні каральний загін був розбитий, сам Домаш загинув, проте вцілілі воїни змогли дістатися до Олександра та попередити його про наближення німецьких сил.

Зібравши всі свої війська, князь вирішив нав'язати хрестоносцям бій на власних умовах. Він повернув їх на схід і, подолавши найвужчу ділянку між Чудським і Теплим озерами, розташував свої сили на узбережжі – як вважає більшість дослідників, на західному березі півострова Сіговець (Сіговіца) 5 квітня 1242 р.⁴⁷

³⁹ Житие Александра Невского. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr44.htm>

⁴⁰ *Nicolle D.* Lake Peipus 1242... P. 60.

⁴¹ Житие Александра Невского. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr44.htm>

⁴² *Anderson E.B.* The Teutonic Order kept at bay... P. 29.

⁴³ Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Liv1_Alte_Reimschronik_II/frameset1.htm

⁴⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 78.

⁴⁵ *Anderson E.B.* The Teutonic Order kept at bay... P. 29.

⁴⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 78.

⁴⁷ *Hellie R.* Alexander Nevskii's April 5, 1242 Battle on the Ice... P. 285.

Рицарі, що наздогнали руські війська, негайно кинулися у бій, який, однак, одразу виявився для них невдалим. Хрестоносці опинилися в меншості. І хоча свідчення «Лівонської римованої хроніки», за якими «на кожного німецького рицаря припадало шістдесят людей»⁴⁸, є явним перебільшенням, чисельна перевага руських військ, без сумніву, була значною. Саме це й визначило результат битви: хрестоносці швидко потрапили в оточення та були розбиті. Бачачи тяжке становище передових сил і розуміючи наслідки, ар'єргард, що складався з естонської піхоти («чуді»⁴⁹), вирішив завчасно покинути поле битви, тим самим ще більше ускладнивши становище німецьких рицарів, які опинилися в оточенні. Навіть після розгрому основних сил противника княжі війська продовжували переслідування вцілілих решток ворога. Фактично це й усе, що відомо про Чудську битву з безпосередніх першоджерел.

Лише з 19 ст. російські військові історики почали вигадувати більш детальніші описи цієї битви, змальовуючи побудову військ, тактику та хід битви – зокрема побудову німецьких військ «свинєю» чи засідку руських сил за Воронячим Каменем. Ці й багато інших подробиць, активно відтворювані у дореволюційних, радянських і сучасних російських нарративах (М. Державін⁵⁰, С. Соловйов⁵¹, В. Пашуто⁵²), є не чим іншим, як вигадкою, яка немає жодних обґрунтувань у джерелах. Водночас окремі західні дослідники намагаються реконструювати можливу побудову військ, тактику та приблизні втрати сторін, спираючись на дані з більш відомих битв, що проходили у цей час.

Що стосується ймовірної побудови руських військ, то, вочевидь, у центрі знаходилися піші лучники новгородського ополчення; за ними стояла княжа дружина, тоді як монгольські кінні лучники розташовувалися на флангах⁵³.

Хрестоносці, найімовірніше, вишикувалися таким чином: орденські рицарі, як найбільш боєздатний контингент, склали авангард, вишикувавшись у формі клину; їхні фланги прикривали єпископські війська, тоді як тил забезпечували легше озброєні естонські піхотинці⁵⁴.

Ймовірно, піші новгородські лучники ще до безпосереднього зіткнення змогли прорідити або принаймні дезорганізувати лави рицарів, що наступали. Проте ключову роль, очевидно, відіграли кінні монгольські лучники, з якими західноєвропейські рицарі раніше практично не стикалися. Саме вони завдяки високій мобільності та масованому обстрілу значно послабили фланги хрестоносців у момент, коли ті вже зійшлися в рукопашному бою з княжими силами⁵⁵. Згодом знекровлені єпископські війська почали відступати, оголюючи фланги лівонських рицарів, які намагалися прорватися крізь центр руського війська. У результаті сили Ордену опинилися замкнутими у ворожому оточенні⁵⁶.

⁴⁸ Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Livl_Alte_Reimchronik_II/frames1.htm

⁴⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 78.

⁵⁰ Державин Н.С. Вековая борьба славян с немецкими захватчиками... С. 31-32.

⁵¹ Соловьёв С.М. История России с древнейших времен... С. 835-836.

⁵² Пашуто В.Т. Александр Невский и борьба русского народа за независимость... С. 95-98; Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость... С. 186.

⁵³ Ostrowski D. Alexander Nevskii's "Battle on the Ice"... P. 292.

⁵⁴ Anderson E.B. The Teutonic Order kept at bay... P. 32.

⁵⁵ Ibid. P. 33.

⁵⁶ Nicolle D. Lake Peipus 1242... P. 74.

Естонські підрозділи, що, ймовірно, навіть не встигли повноцінно вступити в бій, побачивши відступ військ єпископа й оточення авангарду, також почали тікати.

Не менш дискусійним є питання втрат у битві на Чудському озері 5 квітня 1242 р. «Новгородський літопис» повідомляє про 400 убитих рицарів, 50 полонених і «чуді без ліку»⁵⁷, що загинули під час переслідування. Натомість «Лівонська римована хроніка» називає значно скромніші цифри – лише 20 загиблих рицарів⁵⁸. Водночас слід зважати на те, що за орденським статутом кожного рицаря в поході супроводжували й обслуговували до десятка братів-зброносців⁵⁹, про загибель яких хроніки зазвичай не вважали за потрібне згадувати. Таким чином, реальна кількість загиблих німців могла бути дещо більшою. Утім, більшість сучасних дослідників схиляються до думки, що загальні втрати з німецького боку навряд чи перевищували сотню осіб.

Найбільшою ж фальсифікацією та водночас найпоширенішим міфом залишається твердження про те, що наприкінці битви німецькі рицарі нібито провалилися під лід і потонули. У «Лівонській римованій хроніці» прямо зазначено, що загиблі хрестоносці «падали на траву»⁶⁰. Деякі дослідники взагалі ставлять під сумнів наявність криги на озері 5 квітня 1242 р., посилаючись на те, що в 13 ст. ще тривав Середньовічний кліматичний оптимум, за якого зими й тим паче весни були відносно теплими. Інші джерела Тевтонського Ордену згадують, що ще в 1230-х рр. низку «рейзів» (Reise тоді означало «боротьбу», «бій») – зимових рейдів на балтів-язичників, доводилося скасовувати саме через теплу погоду та відсутність снігу, по слідах на якому зазвичай вистежували противника⁶¹. Додатковим аргументом на користь відсутності криги є опис подій, що безпосередньо передували Чудській битві, – зокрема розгром загону тисяцького Домаша Твердиславовича. Літопис повідомляє, що напад на нього стався під час переправи через річку Омовжу по мосту⁶². Омовжа (Емайгі) є відносно невеликою річкою, яка зазвичай узимку вкривається кригою, придатною для переправи. Інформація про те, що для переправи через річку використовувався міст, говорить про те, що в той час криги на водоймах не було.

Попри це, «Новгородський літопис» повідомляє, що після битви відбувалося переслідування естонців «сім верст по льоду»⁶³, однак немає жодної згадки про те, що хтось провалився під кригу та потонув. Подібної інформації не містять і пізніші джерела. Ані в молодшій редакції «Новгородського літопису», ані в агіографічному «Житті Олександра Невського» не йдеться про пролом криги, хоча в них і зростає кількість загиблих німців⁶⁴. Уперше твердження про те, що крига нібито проломилася і воїни впали у воду, з'являється лише у «Московському літописі» кінця 15 ст. Водночас і це джерело не підтверджує усталеного міфу: на мініатюрі, що його супроводжує, зображено не лише німецьких

⁵⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 78.

⁵⁸ Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Livl_Alte_Reimchronik_II/frameset1.htm

⁵⁹ Урбан В. Тевтонский орден. Москва: АСТ; Хранитель, 2007. С. 13.

⁶⁰ Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Livl_Alte_Reimchronik_II/frameset1.htm

⁶¹ Бокман Х. Немецкий орден. Двенадцать глав из его истории...

⁶² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 78.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ostrowski D. Alexander Nevskii's "Battle on the Ice"... P. 298.

рицарів, а й руських воїнів, які тонуть⁶⁵. Нарешті, археологічні експедиції 1950-1960-х рр., проведені на берегах Чудського озера з метою знаходження місця битви, не дали практично жодних результатів⁶⁶. Це лише підтвердило думку західних дослідників, що сама битва відбувалася не на льоду озера, а на суходолі, приблизно за півтора кілометра від його берега. Остаточне закріплення міфу про масове провалювання хрестоносців під кригу відбулося вже у 20 ст. завдяки художньому фільму Сергія Ейзенштейна «Олександр Невський»⁶⁷ (1938), який сам по собі має виразний пропагандистський характер і свідомо подає німецьких хрестоносців майже як прообраз нацистів.

Що ж до реальних історичних подій, то після поразки на Чудському озері 1242 р. Лівонський Орден був змушений піти на мир із Новгородом. За його умовами хрестоносці отримували назад полонених рицарів, але мусили залишити всі захоплені території Новгородського князівства⁶⁸. Втім, припинення війни з князівством не принесло рицарям миру. Звістка про поразку спричинила повстання нещодавно охрещених балтів⁶⁹, яких активно підтримував князь Олександр Ярославич. Після придушене повстання, ціною значних зусиль, Орден очікувала внутрішня реорганізація та підготовка до нового етапу протистояння з Новгородом, що увійде в історію, як Раковорська війна.

Висновки. Таким чином, події 1240-1242 рр. на північно-західних кордонах Русі слід розглядати не як єдиний «хрестовий похід» чи вирішальне цивілізаційне протистояння, а як сукупність погано скоординованих воєнних акцій різних сил – Швеції, Данії та Лівонського Ордену. Успіх Олександра Ярославича був радше наслідком сприятливої міжнародної ситуації, внутрішніх суперечностей у таборі хрестоносців і чисельній перевазі у живій силі, ніж результатом полководницького таланту та християнських чеснот.

Битва на Чудському озері 5 квітня 1242 р., попри своє символічне значення, за масштабами та наслідками не виходила за межі звичайного прикордонного зіткнення середини 13 ст. Невелика кількість достовірних джерел не дозволяє з упевненістю реконструювати її перебіг, чисельність військ і втрати сторін. Більшість «класичних» описів битви – зокрема уявлення про складні бойові побудови, вирішальну роль пролому криги чи масову загибель рицарів у воді – є пізнішими історіографічними й ідеологічними нашаруваннями, що не мають підтвердження у джерелах. А головним результатом Чудської битви був не стільки воєнний розгром Лівонського Ордену, скільки тимчасове припинення експансії хрестоносців у цьому напрямку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Житие Александра Невского. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr44.htm>

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 1950. 561 с.

Псковские летописи. Вып. 2 / Под ред. А.Н. Насонова. Москва: Издательство Академии наук СССР. 1955. 365 с.

Livonische Reimchronik. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Livl_Alte_Reimchronik_II/frameset1.htm

⁶⁵ Ibid. P. 303.

⁶⁶ *Hellie R.* Alexander Nevskii's April 5, 1242 Battle on the Ice... P. 283-284.

⁶⁷ *Ostrowski D.* Alexander Nevskii's "Battle on the Ice"... P. 304.

⁶⁸ *Nicolle D.* Lake Peipus 1242... P. 81.

⁶⁹ *Урбан В.* Тевтонский орден. Москва: АСТ; Хранитель, 2007. С. 69.

Література

- Бокман Х.** Немецкий орден. Двенадцать глав из его истории. URL: <https://coollib.com/b/387716-hartmut-bokman-nemetskiy-orden/read>
- Державин Н.С.** Вековая борьба славян с немецкими захватчиками. Москва: Издание Всеславянского комитета, 1943. 96 с.
- Пашуто В.Т.** Александр Невский и борьба русского народа за независимость в XIII веке. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1951. 132 с.
- Пашуто В.Т.** Героическая борьба русского народа за независимость (13 век). Москва: Госполитиздат, 1956. 279 с.
- Соловьёв С.М.** История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 1-5. 2-е изд. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1911. 1726 с.
- Урбан В.** Тевтонский орден. Москва: АСТ; Хранитель, 2007. 413 с.
- Anderson E.B.** The Teutonic Order kept at bay: The Battle of Lake Peipus. *Medieval Warfare*. 2014. Vol. 4, no. 1. P. 27-33.
- Hellie R.** Alexander Nevskii's April 5, 1242 Battle on the Ice. *Russian History*. 2006. Vol. 33, nos. 2-4. P. 283-287.
- Nicolle D.** Lake Peipus 1242: Battle of the Ice. New York: Osprey Publishing, 1997. 96 p.
- Ostrowski D.** Alexander Nevskii's "Battle on the Ice": The Creation of a Legend. *Russian History*. 2006. Vol. 33, nos. 2-4. P. 289-312.

Перше надходження – 29.01.2026
Прийнято до друку – 03.03.2026
Оприлюднено на сайті – 19.03.2026